

Jolanta Ignatowicz-Skowrońska 
Uniwersytet Szczeciński, Szczecin
skjj2@poczta.onet.pl

POCHODZENIE I PRZEOBRAŻENIA FORMALNO-SEMANTYCZNE ZWROTU *BYĆ, ZNALEŹ SIĘ W KROPCE W POLSzczyŹNIE*

Słowa kluczowe: zwrot frazeologiczny, pochodzenie i motywacja związku frazeologicznego, modyfikacje semantyczne

Keywords: phraseological phrase, origin and motivation of phraseological unit, semantic modification

W związkach frazeologicznych, podobnie jak w innych jednostkach języka, czasami dochodzi do różnego typu modyfikacji formalno-znaczeniowych na skutek nawiązania przez nie wtórnych relacji z innymi jednostkami leksykalnymi, zwłaszcza zbieżnymi formalnie¹. Wydaje się, że z takim zjawiskiem mamy do czynienia w przypadku tytułowego zwrotu, będącego obiektem poniższych rozważań. Ich celem jest przypomnienie funkcjonujących w literaturze przedmiotu ustaleń na temat pochodzenia związku i przyczyn jego modyfikacji znaczeniowej oraz prezentacja nowych hipotez w tym zakresie wypracowanych na podstawie analizy zapisów słownikowych i lektury cytatów pozyskanych za pomocą wyszukiwarki FBL Riseracz².

-
- 1 Przeobrażenia takie dokonały się na przykład w pierwotnie niezależnych idiomach *leżeć bykiem* i *leżeć martwym bykiem* w toku ich funkcjonowania w polszczyźnie; por. Ignatowicz-Skowrońska (2021).
 - 2 FBL Riseracz to serwis stworzony przez lingwistów komputerowych z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, umożliwiający przeszukiwanie zdigitalizowanych tekstów historycznych (w sposób systematyczny od końca XVIII w.) i współczesnych. Zindeksowany w tym systemie materiał tekstowy (dane na 2021 r.) to: 3,3 mln publikacji, 24 mln stron, 19,5 mld wyrazów i 98,8 mld znaków; cyt. za: Liberek 2021.

Tytułowy zwrot, zwykle w postaci wariantywnej **znaleźć się w punkcie, kropce** i w znaczeniu ‘jak należy, doskonale, wybornie, przytomnie, jak potrzeba’, pojawia się w opracowaniach leksykograficznych pod koniec XIX w. Jako pierwszy odnotował go w 1896 r. Franciszek Korab-Brzozowski w postaci **znalazł się w punkcie, żartobl. w kropce** (PP: 135). W roku 1897 zamieścił go Stanisław Estreicher (1897) w publikowanych w „Wiśle” materiałach leksykograficznych: **w kropce się znaleźć**, albo: **w punkcie się znaleźć** (tj. stosownie). Następnie zwrot trafił do słowników językowych. Rejestrują go redaktorzy słownika warszawskiego, notując w trzech miejscach, pod hasłami **kropka: znaleźć się w kropce** (= dzielnie, przytomnie, jak należy) (SW II: 561), **punkt: Znalazł się w punkcie** (= jak należy, doskonale, wybornie, jak potrzeba) (SW V: 434) i **znaleźć się: żart. Znalazł się w kropce** (= postąpił sobie, wystąpił w sam raz, jak należy) (SW VIII: 580). Tytułowy związek zarejestrowały ponadto *Michała Arcta Słownik wyrazów obcych: w punkcie się znaleźć* (= znaleźć się tam, gdzie potrzeba i postąpić tak właśnie, jak potrzeba) (MASWO: 592), *Michała Arcta Słownik frazeologiczny: w punkcie, w kropce się znaleźć* (= trafnie sobie postąpić) (MASF: 98) i *Słownik ortoepiczny* Stanisława Szobera: **w punkcie się znaleźć** (= znaleźć najwłaściwszy sposób postępowania) (SO: 411).

Powojenne słowniki – ogólny pod red. Witolda Doroszewskiego³ i frazeologiczny Stanisława Skorupki⁴ – odnotowały tę jednostkę dwojako, jako: **znaleźć się w punkcie, w kropce** i **znajdować się – znaleźć się w kropce**, zachowując jej starsze znaczenie ‘zręcznie wybrnąć ze skomplikowanej sytuacji; właściwie się zachować’ (opatrywane, niekonsekwentnie zresztą, kwalifikatorami chronologicznymi lub frekwencyjnymi) i wysuwając na plan pierwszy nowe znaczenie, a mianowicie ‘znaleźć się w trudnym położeniu, w skomplikowanej sytuacji’. Najnowsze zbiory leksykograficzne zarejestrowały zwrot już tylko z komponentem nominalnym **kropka** i alternującymi komponentami werbalnymi **być, znaleźć się**, czyli jako **być, znaleźć się w kropce**. Zwrotowi w takiej postaci przypisano jedno, genetycznie wtórne, znaczenie: ‘znaleźć się w trudnej, skomplikowanej sytuacji, w trudnym położeniu’⁵.

- 3 Porównaj **znaleźć się w kropce** ‘znaleźć się w trudnym położeniu, w skomplikowanej sytuacji; rzadziej: zręcznie wybrnąć ze skomplikowanej sytuacji; właściwie się zachować’ (SJPD III: 1156).
- 4 Porównaj daw. **znaleźć się w punkcie** ‘znaleźć się jak należy; jak potrzeba; **znaleźć się w kropce**’ (SF I: 786); **znaleźć się w kropce** ‘znaleźć się w trudnym położeniu, w skomplikowanej sytuacji; rzadziej: zręcznie wybrnąć ze skomplikowanej sytuacji, właściwie się zachować’ (SF I: 359); **znajdować się – znaleźć się w kropce** a) ‘znajdować dobre wyjście z trudnej sytuacji’, b) ‘być w kłopotliwym położeniu’ (SF II: 865).
- 5 Por.: **być, znaleźć się w kropce** ‘znaleźć się w trudnej, skomplikowanej sytuacji, w trudnym położeniu’ (SFWP: 320; WSFJP, s.v. *kropka*), **być, znaleźć się w kropce** ‘znajdować się w trudnej, kłopotliwej sytuacji i nie wiedzieć, jak postąpić’ (WSF: 333), **być, znaleźć się** itp. **w kropce** ‘być, znaleźć się w trudnej, skomplikowanej sytuacji, w trudnym położeniu’ (WSF PWN: 194), **być, znaleźć się w kropce** ‘nie umieć znaleźć wyjścia z kłopotów; nie wiedzieć, jak postąpić w niekorzystnej sytuacji’ (WSF: 33), **ktoś jest, znalazł się w kropce** ‘ktoś znalazł się w sytuacji, z której nie widzi

Hipotezy na temat genezy zwrotu oraz przyczyn jego modyfikacji znaczeniowej sformułowali Kazimierz Nitsch, Witold Doroszewski i Walery Pisarek. Jako pierwszy na temat pochodzenia związku wypowiedział się K. Nitsch (1939), pisząc o nim w 1939 r. na łamach „Języka Polskiego”. Domniemywał wówczas, że zwrot być może pochodził ze strzelnic i pierwotnie znaczył literalnie: „trafić w punkt środkowy (kropkę) tarczy?” (ibid.: 95). Po K. Nitschu swoje opinie wyrazili W. Doroszewski (1964: 220) i W. Pisarek (1966), twierdząc, że związek jest kalką francuskiego zwrotu *se trouver à point*. Przyczyn modyfikacji semantycznej zwrotu W. Doroszewski upatrywał w tym, że „historyczny punkt wyjścia został jak gdyby zapomniany i zwrot *być w kropce* zaczęto odczuwać jako bezpośrednią przenośnię, w której kropka stała się symbolem przestrzeni bardzo ciasnej, nie pozwalającej na jakiegokolwiek ruchu”⁶. Z kolei W. Pisarek twierdził, że skalkowany z francuskiego zwrot, który początkowo funkcjonował w swoim pierwotnym znaczeniu w języku starej inteligencji, podchwycony przez ludzi nieznających tego języka uległ modyfikacji semantycznej⁷. Dziś poglądy o francuskiej proveniencji zwrotu przypominają m.in. Agnieszka Jawór w swoich pracach z zakresu frazeologii (2008: 121; 2009: 93–94), Stanisław Bąba i Jarosław Liberek w *Popularnym słowniku frazeologicznym języka polskiego* (PSFJP) oraz Maciej Malinowski na blogu *Obcy Język Polski*⁸.

Przeprowadzone przeze mnie kwerendy leksykograficzne i materiałowe przedstawionych hipotez na razie w sposób jednoznaczny nie potwierdziły. Słowniki odmian środowiskowych języka (Kania 1995; Wieczorkiewicz 1966, 1968) nie rejestrują zwrotu *znaleźć się w punkcie, kropce*. Nie udało się też odnaleźć w języku francuskim frazeologizmu *se trouver à point*. Nie notują go ani frazeologiczne słowniki przekładowe (Zaręba 1973, 2004; Kochan, Zaręba 2007), ani jednojęzyczne zbiory *TLFi – Trésor de la Langue Française informatisé*⁹, Larousse, *Dictionnaire de français*¹⁰, Le Petit Robert, *Dictionnaire des expressions et locutions* (Rey, Chantreau 2003)

dobrego wyjścia’ (WSJP PAN, dostęp: 27 VII 2018), *ktoś znajdzie się w kropce* – bez definicji (Verbel).

- 6 W 1964 r. W. Doroszewski w książce *O kulturę słowa* pisał na przykład: „Przypuszczam, że znaczenie podane w wymienionych słownikach polega na tłumaczeniu zwrotu francuskiego *se trouver à point*, który znaczy »zachować się w sposób właściwy, świadczący o przytomności umysłu«” (Doroszewski 1964: 220).
- 7 W 1966 r. na łamach „Języka Polskiego” pisał: „Jest rzeczą wysoce prawdopodobną, że zwrot *znaleźć się w kropce*, będący kalką francuskiego połączenia *se trouver à point*, był używany w pierwotnym znaczeniu przez osoby bardziej zżyte z francuszczyzną (stara inteligencja), w nowym znaczeniu zaś, rozwinętym już na gruncie polskim, przez osoby bądź nie znające języka francuskiego, bądź niedostatecznie z nim zżyte (nowsza inteligencja)” (Pisarek 1966: 316).
- 8 Por. <https://obcyjezykpolski.pl/znalezcie-sie-w-kropce/> (dostęp: 23 IV 2024).
- 9 <http://stella.atilf.fr/> (dostęp: 15 IX 2024).
- 10 Por. hasło *point* [w:] *Dictionnaire de français Larousse*, [on-line:] <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/point/62002> (dostęp: 11 IX 2024).

i *Dictionnaire de l'Académie française*¹¹. Warto jednak zaznaczyć, że w języku francuskim istnieje swobodne połączenie wyrazowe *se trouver à point*, którego znaczenie jest sumą znaczeń komponentów *se trouver* 'znaleźć się' oraz *à point* 'we właściwym momencie, w samą porę, w sam raz, akurat'¹². Czyżby tę luźną konstrukcję składniową skopiowano w języku polskim? A może tylko wyrażenie przysłówkowe *à point* zostało poświadczane w takim znaczeniu w języku francuskim wcześniej niż w polszczyźnie¹³? Na tym etapie badań nie da się udzielić rozstrzygającej odpowiedzi na powyższe pytania. Zebrane materiały, choć bezpośrednio nie negują francuskiej genezy wymienionych zwrotów, w sposób eksplicytny też jej nie potwierdzają. Warto dodać, że wczesne aktualizacje różnego typu pożyczek zewnętrznych czy wewnętrznych zawierają często tzw. operatory testimonalności typu „jak mówią Francuzi”, „jak mówi francuskie przysłowie” itp.¹⁴ W przypadku analizowanego związku takich sygnałów metajęzykowych brak. Przeprowadzone kwerendy leksykograficzne i materiałowe pozwalają jednak zaproponować inną hipotezę na temat pochodzenia i ewolucji semantycznej tytułowego zwrotu. W świetle pozyskanych danych wydaje się bowiem prawdopodobne, że konstrukcja *znaleźć się w punkcie* ukształtowała się i przeobraziła znaczeniowo na gruncie naszego języka na bazie możliwości, jakie podsuwała ówczesna XIX-wieczna polszczyzna, a tylko jej forma wariantywna *znaleźć się w kropce* pozostaje – być może – pod wpływem francuskim.

Zacznijmy od alternatywnej hipotezy na temat genezy związku. Zauważmy, po pierwsze, że wyraz *punkt* miał w polszczyźnie znaczenie temporalne – 'punkt

11 Porównaj hasło *point* [w:] *Dictionnaire de l'Académie française*, [on-line:] <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A9P3089> (dostęp: 11 IX 2024).

12 Informacje na temat związków francuskich zawdzięçam Paniom Profesor Świetlane Niewzorowej i Wioletcie Piegzik z Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego, którym w tym miejscu dziękuję za poświęcony mi czas i konsultacje językowe.

13 Por.: *À point*. loc. adv. *À propos*. *Vous venez à point, nous avons besoin de vous. Vous arrivez à point, fort à point*, [w:] *Dictionnaire de l'Académie française*, edycja z 1835 r., [on-line:] <https://www.dictionnaire-academie.fr/article/A6P1654> (dostęp: 11 IX 2024).

14 Por. na ten temat: Lewicki (2003b: 165). Tu znamienne mogą być przykłady wczesnych użyc w polszczyźnie kalki z francuskiego *kłaść*, *położyć*, *postawić kropkę nad i*: „Wspominamy ogólnie o nim, należy on bowiem do kroniki miejskiej, nie chcemy zaś, jak to mówią francuzi, *kłaść kropki nad i* ażeby nie wkraczać w dziedzinę prywatną” („Kurjer Warszawski” 1874, nr 262 + dod., s. 1); „Bardzo nam przykro doprawdy, że musimy *położyć* w tem miejscu, jak mówią francuzi, *kropkę nad i*, i oświadczyć [...]” („Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych” 1874, nr 4, s. 6); „[...] zdolna w lot pochwycić najsztubtelniejszy przecinek i której, jak mówi dosadnie francuzkie wyrażenie: *kropek nad i stawiać* nie potrzeba” („Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego, Literatury i Sztuk Pięknych” 1876, nr 53, s. 2); „*Położmy kropki nad i*, jak mówią francuzi. Nie o pozytywistów tu wcale chodzi, ani o darwinizm, ale o owe sąsiedztwo poetów ze stanowiska pozytywnie naukowego lub realnych życiowych stosunków” (Józef Rostafiński, *Ze świata przyrody. Szkice i opowiadania*, Warszawa 1887, s. 64); „[...] dopowiedzieć sobie to, czego nie powiedział wyraźnie autor przez skrupuł literacki, aby »*nie stawiać kropkę nad i*«, wedle francuskiego przysłowia” („Ziarno” 1897, nr 6, s. 21).

czasu, chwila, moment, okamgnienie', co potwierdzają zapisy słowników Samuela Bogumiła Lindego, por. *Punkt czasu, moment, okamgnienie, chwila* (SL II: 1274), i wileńskiego, por. *czasu; chwila, moment. Rozkazał mu, aby tego punktu odjechał od dworu* (SWil I: 1329). Z kolei wyrażenie przyimkowe *w punkcie* w metaforycznym znaczeniu 'w okamgnieniu' funkcjonowało w naszym języku co najmniej od XVII w., co zaświadczać konteksty obecne w Elektronicznym Korpusie Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. (KorBa), a także cytaty pozyskane dzięki wyszukiwarce FBL Riserch¹⁵. Z kolei w słowniku warszawskim zdefiniowano wyrażenie *w punkcie* już jako 'w sam czas, w sam raz, w porę' (SW V: 434) oraz dodano jego żartobliwy wariant: *w kropce*, który – być może – był wynikiem wpływów francuskich, a – na pewno – był innowacją w stosunku do dotychczas funkcjonującego wyrażenia *w punkcie*. Utwierdza w takim przeświadczeniu następujący cytat pochodzący z „Kuriera Świątecznego”, w którym przytoczono wyimek z listu pewnego młodego człowieka, pana Fipcia, a następnie zamieszczono krytyczne uwagi na temat użytego tam słownictwa:

List ten, z którego mały tylko wyjątek przytaczamy, pisany jest ręką młodzieńca, kształcącego się jeszcze, – a brzmi on ni mniej ni więcej, jak następuje: „Chciałem ci opisać z szykiem wielkim *patent*-scenę, *zdarzoną* pewnego *pięknego poranku*, ale ponieważ się obawiam, żebyś mnie *nie puścił w trąbę*, przeto poprzestaję na doniesieniu ci o dobrych moich chęciach. Przyznasz może, że pod tym względem *znalazłem się w kropce*... [...]” Nie wiemy, czy p. Fipcio na serjo, czy też żartem podobny list napisał – ale zaręczyć możemy, że wszystkie podkreślone przez nas *patent*-wyrazy, zyskały już prawo obywatelstwa, o czym zresztą każdy z nas codziennie przekonać się może („Kurier Świąteczny” 1864, nr 53, s. 2).

Wśród napiętnowanych i wyróżnionych kursywą wyrażen znalazł się również wariant zwrotu *znaleźć się w kropce*, który w połowie XIX w. musiał być jeszcze formą innowacyjną.

Po drugie, należy zaznaczyć, że aby zwrot *znaleźć się w punkcie* mógł zrealizować swój metaforyczny sens 'zachować się jak należy, jak trzeba', musiał łączyć się z rzeczownikami osobowymi. Zasadniczo bowiem tylko człowiek może w sposób

15 Por.: „[...] Ss. Patronowie na pomoc *w punkcie* śmierci mojej, dodajcie siły, męstwa i umiejętności [...]” (Bartłomiej Nataniel Wąsowski, *Podniety nabożeństwa zakonnego. To jest sposoby zagrzewające wolę i afekty, a rozumowi dodające co ma myśleć przy Aktach zakonnych*, Poznań 1687, s. 234); „A przecie od tego, co tak wiele lat trwało, *w jednym punkcie* w nic się obraca [...]” (Andrzej Chryzostom Załuski, *Kazania które się na prędcę zebrać mogły* [...], Warszawa 1696, karta Fr, skan 49); „Szkoda igrać z fortuną, choć tanio zaceni,/ W mgnieniu się przeinaczy, *w punkcie* się odmieni” (Jan Barclay, *Argenida którą Jan Barklaius po łacinie napisał; Wacław zaś Potocki Podczaszy krakowski wierszem polskim przetłumaczył* [...], Poznań 1743, s. 476); „Krzyknął na psa, że wściekły *w punkcie* go zabili” (Ignacy Krasicki, *Bajki i przypowieści tudzież bajki nowe Ignacego Krasickiego: z przydaniem bajek z różnych autorów dla użytku dzieci przedrukowane*, Warszawa 1818, s. 34).

świadomy zachować się jak należy, właściwie w danej sytuacji. Na tym tle osobliwy okazuje się kolejny cytat, w którym *w punkcie znalazł się... list*:

– Nareszcie jesteś! Zwołał młodszy poprawiając filcowego kapelusza, sądziłem, że nasze zamiary zostały zniweczone. – Wiesz, o mało co nie uległem... ale twój list *znalazł się w punkcie* i poparł mnie doskonale. Jesteś doprawdy dzielny chłopak. („Przegląd Tygodniowy Życia Społecznego Literatury i Sztuk Pięknych” 1870, nr 5, s. 6).

Z lektury całego kontekstu maksymalnego wynika, że *list, który znalazł się w punkcie*, to list, który pojawił się w samą porę, we właściwym momencie. Znaczenie analizowanej konstrukcji jest zatem sumą znaczeń czasownika *znaleźć się* ‘trafić się, pojawić się, nadarzyć się, nawinąć się, spotkać się, bywać, gdy brakowało’ (SW VIII: 580) oraz cytowanego już wyrażenia przyimkowego o funkcji przysłówkowej *w punkcie* ‘w sam czas, w sam raz, w porę’ (SW V: 434).

Jeśli konstrukcję składniową *list znalazł się w punkcie* zinterpretowaliśmy poprawnie pod względem semantycznym, czyli jako sumę znaczeń czasownika *znaleźć się* i wyrażenia *w punkcie*, to wydaje się, że pierwotny sens interesującego nas zwrotu *ktoś znalazł się w punkcie* też może być sumą znaczeń komponentów tworzących to połączenie. I choć wyrażenie przyimkowe *w punkcie* tu również będzie funkcjonować w temporalnym znaczeniu ‘w sam czas, w sam raz, w porę’, to komponent czasownikowy aktualizuje inny sens czasownika *znaleźć się*, a mianowicie ‘wystąpić, postąpić sobie, poradzić sobie stosownie, należycie, zachować się’ (SW VIII: 580). Sądzę zatem, że tytułowy zwrot motywowało połączenie słowne *ktoś znalazł się w punkcie*, które pierwotnie znaczyło ‘ktoś w stosownym momencie, w porę zachował się jak należy, jak potrzeba’¹⁶. To znaczenie jest aktualizowane w innych odnalezionych przeze mnie cytatach ilustrujących użycie wariantu *ktoś znalazł się w punkcie*, których – dodajmy – jest bardzo mało, tylko pięć. Oto trzy z nich:

Na drodze między Wawrem a Grochowem Nr 1., wczoraj o 11-ej w nocy napadło aż 4-ch rozbójników na powóz państwa U. [...] Brat p. U. najlepiej uczynił. Wskoczywszy z powozu ukrył się w rowie i dopiero wyszedł z niego, kiedy już na placu boju umilkły wrzaski bojowe. Ten przynajmniej *znalazł się w punkcie* („Dziennik dla Wszystkich i Anonsowy” 1883, nr 123, s. 4).

Jednym słowem, przy końcu tego periodu karnawałowego *znaleźliśmy się w punkcie*, wydaliśmy moc pieniędzy, zaimponowaliśmy Europie dwoma wspaniałymi balami i dowiedliśmy światu, iż w obec klęsk elementarnych i zgryzot rozmaitych, umiemy się zdobyć na spokój sumienia, schować pod korzec wszelakie drażliwości a ciąć natomiast hołupce, aż się piekło śmiało, nie zapomnieliśmy („Tygodnik Romansów i Powieści” 1887, nr 948, s. 285).

16 Na temat motywacji związków frazeologicznych por. Lewicki (2003a: 259–274).

Nie przeszkadza to panu wszakże, po tak szczęśliwym rezultacie pojedynku wypić z nami za zdrowie swoje kieliszek wina [...]. – Wiesz co, doktorze, żeś **w punkcie się znalazł!** – zawołał wesoło rzeźbiarz (Feliks Ehrenfeucht, *Na placówkach życia*, Warszawa 1889, s. 97).

W pierwszym cytacie jest mowa o napaści na powóz, podczas której jeden z podróżujących zachował się należycie, czyli w samą porę, szybko ukrył się w rowie, by przeczekać w ten sposób niebezpieczną sytuację. W drugim fragmencie czytamy o sezonie karnawałowym, podczas którego ludzie zachowywali się stosownie do czasu i okoliczności, wydając dużo pieniędzy, uczestnicząc w balach i świetnie się bawiąc. W trzecim kontekście, po szczęśliwie zakończonym dla jednego z uczestników pojedynku, ów, aprobuje propozycję, by napić się za jego zdrowie, kwitując to słowami: *Wiesz doktorze, żeś się w punkcie znalazł*, czyli znakomicie w tym momencie się zachowałeś.

Na korzyść hipotezy, że tytułowy zwrot wywodzi się z luźnej konstrukcji składowej, której znaczenie wynika z sumy znaczeń jej komponentów, przemawia również fakt, że początkowo komponent werbalny, z którym związany jest główny sens zwrotu ‘zachować się jak trzeba, jak należy, właściwie’, nie alternował, zarówno wówczas, gdy zwrot aktualizowano w postaci ***znaleźć się w punkcie***, jak i w formie ***znaleźć się w kropce***:

Ponieważ nie chcielibyśmy, aby zwięzła wzmianka p.t. „Oj te kobiety”, stała się powodem niezgód w stadle małżeńskim, wolimy przeto tem uspokoić zatrzwożonych mężów, iż ów młodzieniec, który tak... **w kropce się znalazł**, znany jest dobrze naszemu współpracownikowi, jako człowiek surowych zasad moralnych [...] („Kuryer Poranny” 1884, nr 312, s. 4).

Najbardziej **w kropce znalazło się** trzecie stowarzyszenie [...], które wiedząc, że we Lwowie zapowiadają „słotę i zimno”, drapnęło w niedzielę raniutko do Stryja („Gazeta Narodowa” 1885, nr 119, s. 3).

– Ani słowa, sprawiedliwieś powiedział, mój starościcu... Pan Cześnikiewicz **w kropce się znalazł** i nie tylko dłoń moją zwyciężył, ale także serce pod jarzmo wziął, postąpiwszy godnie („Głos Narodu” 1898, nr 180, s. 2).

– Będzie pan z nami ła? – Przyznam, że zmieszałem się w pierwszej chwili, ale że zawsze **w kropce znaleźć się umiem**, pałę z miejsca: – Z całą przyjemnością („Goniec Polski” 1908, nr 564, s. 3).

Z przytoczonych cytatów na uwagę zasługuje ostatni fragment, w którym młody człowiek, zaskoczony dwuznacznym pytaniem dziewcząt: *Będzie pan z nami ła?*, ale zawsze **umiejący się znaleźć w kropce**, odpowiada na nie twierdząco. Konstrukcja **umieć się znaleźć** jest typowa dla aktualizacji czasownika **znaleźć się** w interesującym nas znaczeniu, a w słowniku warszawskim została wykorzystana do zilustrowania takich jego użyc, jak: *Umieć się znaleźć w towarzystwie. Znaleźć się, spodziewam*

się, że *umiesz* (SW VIII: 580). Nieprzypadkowo też w cytowanym zbiorze po tych dwóch cytatach pojawia się właśnie zwrot **Znalazł się w kropce** (= postąpił sobie, wystąpił w sam raz, jak należy) (SW VIII: 580), zinterpretowany semantycznie z wykorzystaniem elementów definicji czasownika **znaleźć się**, czyli ‘wystąpić, postąpić sobie, poradzić sobie stosownie, należyście, zachować się’.

Frazeologizacja tytułowego połączenia następuje wraz z upowszechnianiem się w uzusie wariantu ekspresywnego **znaleźć się w kropce** i wychodzeniem z użycia wariantu neutralnego **znaleźć się w punkcie**. Sprawiała ona, że w wariacie **znaleźć się w kropce** możliwe stały się alternacje w obrębie komponentu werbalnego, który – jak poświadczają odnalezione dotychczas cytaty – zaczął być wymieniany na inne czasowniki, okazjonalnie już pod koniec lat 80. XIX w., częściej – w XX w.:

Drugi pan Artur, młodzieniec światowy, chociaż majątek puścił w ręce obce i choć podobno nietęgiej był głowy, lecz **umiał** wszędzie **znajdować się w kropce** („Kurier Świąteczny” 1879, nr 46 + dod., s. 3).

Jest to człowiek na miejscu, innemi słowy – **w kropce**, innemi wreszcie słowy – i do tańca i do różańca, czyli, jak mówią nieżyczliwi, nierozumni i przewrotni: i Bogu świeczka i diabłu ogarek. Taki człowiek **w kropce** – nie tylko **jest w kropce**, ale przede wszystkim w czystym kołnierzyku („Goniec Poranny” 1904, nr 539 + dod., s. 14).

W sprawach publicznych Sienkiewicz odzywał się rzadko, ale za to zawsze, jak mówił, **znajduje się w kropce** („Kurier Litewski” 1905, nr 35, s. 1).

Nadto należy do tych artystów, którzy się dadzą wszędzie i zawsze użyć i zawsze **są w kropce** („Nowości Illustrowane” 1905, nr 14, s. 18).

W takiej postaci, z alternującymi komponentami werbalnymi **znajdować się** i **być**, zwrot odnotowały słowniki powojenne. Oba te czasowniki, podkreślimy, nie realizują znaczenia przypisanego czasownikowi **znaleźć się**, co jednak po frazeologizacji związku nie odgrywało żadnej roli.

Przejdźmy do drugiej kwestii, a mianowicie domniemywanych przeze mnie przyczyn modyfikacji znaczenia zwrotu **znaleźć się w punkcie, w kropce**. Zauważmy, po pierwsze, że wyraz **punkt** był w swoim czasie popularny, a nawet modny i wchodził w związki z różnymi innymi wyrazami, nad czym ubolewał w roku 1903 Antoni Krasnowolski, pisząc:

Zresztą rzeczownik „punkt” stał się obecnie modnym. Mówią np.: z tego punktu widzenia masz rację. Czyż nie lepiej mówić po dawnemu: z tego stanowiska? Wy-myślono nawet jakiś „kąć widzenia”, który może mieć znaczenie w optyce, ale użyty w przenośni jest niejasny i niepotrzebny. Albo mówią o jakimś „punkcie wyjścia”, zamiast używać krótkiego a dobitnego wyrazu „założenie” (Krasnowolski 1903: 146).

Po drugie, w tym samym czasie, kiedy frazeologizowało się połączenie **znaleźć się w punkcie, w kropce**, czyli w drugiej połowie XIX w., zaczynają się pojawiać

sfrazeologizowane połączenia z wyrażeniem przyimkowym *na martwym punkcie*, łączące się początkowo z różnymi czasownikami dla oddania treści 'zatrzymać się w miejscu, nie rozwijać się, nie posuwać się z powodu jakichś przeszkód, trudności'. Dokumentują to wybrane cytaty z końca lat 80. i 90. XIX w.:

Słusznie, zdaniem mówcy, zauważył dep. Hammacher w parlamencie, iż polityka kolejowa obecnie *stanęła na martwym punkcie* („Gazeta Toruńska” 1892, nr 20, s. 2).

Panna Heller ma przyszłość przed sobą, Śliwiński zaś wszedł już w fazę ostatnich granic rozwoju. Trudno powiedzieć o nim, iż *stanął na „martwym punkcie” talentu*, gdyż bywa tak tylko z miernotami [...] („Prawda” 1893, nr 21, s. 10).

Reszta personelu, o ile *nie zatrzymała się na martwym punkcie*, nie czyniła takich postępów, jakich bylibyśmy świadkami pod troskliwym i umiejętnym kierownictwie („Naprzód” 1904, nr 167, s. 2).

Nie można więc mówić, że kwestya polska w Rosyi *stanęła na martwym punkcie* („Prawda” 1905, nr 17, s. 10).

Rozwój orkiestry *utknął tu na martwym punkcie* („Głos Narodu” 1905, nr 81, s. 4).

Na przełomie XIX i XX w. zaczynają się pojawiać formy z czasownikiem *znaleźć się* (z czasem też w postaci niedokonanej: *znajdować się*) oraz wyrażeniem przyimkowym podporządkowanym gramatycznie przyimkowi „w” (zamiast – jak wcześniej – „na”), czyli *w martwym punkcie*:

Muszą one uważać, że Francya, jeśli nie na długo, to przynajmniej na pewien czas jest ilością nie do użycia, bo *się znalazła* – jak technicy mówią – *w martwym punkcie* w stosunku do otaczającego ją świata („Przegląd Polityczny, Społeczny i Literacki” 1895, nr 255, s. 1).

Dla frondystów doświadczenia i zmiany ostatnich lat wogóle nie istnieją; czują fizyczną wprost odrazę do konstytucyjnego sposobu myślenia, *znaleźli się* jednym słowem *w martwym punkcie*, z niego się ruszyć nie umieją, umieć nie chcą („Głos Warszawski” 1908, nr 99, s. 2).

Kraj obecnie *znalazł się w punkcie martwym*. Od lat trzech wzrasta niedobór nasz, a budżet tegoroczny zamknięto 14-milionowym deficytem („Tygodnik Narodowy Ilustrowany” 1910, nr 20, s. 2).

W momencie, gdy upowszechniają się zwroty *znaleźć się – znajdować się w martwym punkcie*, wychodzi z użycia wariant tytułowego zwrotu *znaleźć się w punkcie*¹⁷.

17 Słowniki językowe notują, ale dopiero poczynając od *Słownika języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego, inny wariantywny związek *utknąć, stanąć na, w martwym punkcie*, przy czym w wielu współczesnych zbiorach utrwalona jest już tylko postać z przyimkiem *w*. Por. np.: *utknąć, stanąć na martwym punkcie* ‘o jakiejś działalności, czynności, sprawie: ustać zupełnie, zostać

Jego ostatnie dwa odnalezione dotychczas przykłady użycia pochodzą bowiem z 1891 i 1931 r.¹⁸

W drugim dziesiętku lat XX w. pozostały w użyciu wariant *znaleźć się w kropce* zaczyna być aktualizowany w nietradycyjnym znaczeniu ‘znaleźć się w trudnej, skomplikowanej sytuacji, w trudnym położeniu’, w którym z czasem utrwali się, choć przez jakiś czas oba znaczenia będą współistniały obok siebie. Poniżej pierwsze odnalezione przykłady jego użyc w nowym znaczeniu:

Partya krakowska (stańczycy) wskutek tej nominacji *znalazła się w kropce*. Zalewski wpędził stańczyków teraz w matnię, z której z trudem będą mogli wybrnąć („Ilustrowany Kurjer Codzienny” 1913, nr 111, s. 2).

[...] lecz gdy już Herod „*znalazł się w kropce*” to jest gdy mu śmierć ucięła głowę – następuje część 4-ta fatalnie nieharmonizująca z odsłoną poprzednią („Robotnik” 1919, nr 784, s. 4).

Protestanci norwescy *znajdują się w kropce*: oto z okazji tysiąclecia muszą sobie przypomnieć twórcę swego państwa, Olafa, którego Kościół katolicki czci jako świętego („Oświata” 1929, nr 39, s. 2).

Dlatego też w niektórych momentach perspektywa – ten kardynalny warunek dobrze zbudowanego obrazu – nagle załamuje się, akcja biegnie wśród chaotycznie nagromadzonych scen, obrazy tracą na kolorystycznym natężeniu i czytelność *znajduje się w kropce* („Głos Literacki” 1930, nr 2 [=48], s. 2).

przerwanym z powodu przeszkody trudnej do pokonania’ (SJPD VII: 728); *coś stanęło, utknęło na martwym punkcie* ‘czegoś nie można doprowadzić do końca, coś napotkało przeszkody nie do pokonania’ (SF I: 786); *coś utknęło/stanęło w/na martwym punkcie* ‘czegoś nie można doprowadzić do końca, coś napotkało przeszkody nie do pokonania’ (SFWP: 662); *coś utknęło/stanęło w/na martwym punkcie* ‘czegoś nie można doprowadzić do końca, coś napotkało przeszkody nie do pokonania’ (PSFJP, s.v. punkt); *coś staje, utyka w, na martwym punkcie* dzień. ‘napotyka przeszkodę nie do pokonania; nie może zostać zakończone’ (WSF: 620); *coś utknęło, stanęło w martwym punkcie* ‘coś napotkało na przeszkody nie do pokonania, czegoś nie można doprowadzić do końca’ (WSF PWN: 429); *coś stanęło w martwym punkcie* ‘czegoś nie można kontynuować, pojawiły się trudności zatrzymujące tok jakiejś sprawy’ (WSF: 251); *coś utknęło w martwym punkcie* ‘czegoś nie można kontynuować, pojawiły się trudności zatrzymujące tok jakiejś sprawy’ (WSF: 285); *coś tkwi w martwym punkcie* ‘czegoś nie można kontynuować, pojawiły się trudności zatrzymujące tok jakiejś sprawy’ (WSF: 270); *coś utyka/utknęło/utkwilo w martwym punkcie, coś staje/stanęło w martwym punkcie* ‘coś napotyka na poważne trudności i nie jest kontynuowane’ (WSJP PAN, dostęp: 14 VIII 2024); *ktoś/coś staje/stanie, stoi, utyka/utknie w martwym punkcie* – bez podanego znaczenia (Verbel).

- 18 Por.: „Ale rząd *znalazł się w punkcie*. Wziął na siebie rolę reżysera i urządził tę próbę generalną o jeden dzień wcześniej” („Gazeta Toruńska” 1891, nr 290, s. 2); „Jakaś rozentuzjasmowana pacjentka wyraziła się o nim bardziej trafnie niż gramatycznie: »On zawsze *znajdzie się w punkcie*«. I ta właściwość doktora robiła go tak bardzo pomocnym w chwilach troski i niepokoju” („Gazeta Nadnotecka” 1931, nr 9, s. 2).

Przedstawione fakty pozwalają postawić tezę, że zmiana znaczenia zwrotu *zna-leźć się w punkcie, w kropce*, a właściwie tylko jego wariantu *znaleźć się w kropce*, motywowana jest nawiązaniem przez związek wtórnych relacji z upowszechniającymi się w tym samym czasie w polszczyźnie połączeniami zawierającymi komponenty *martwy punkt*. Relacje między związkami miały charakter obustronny. Po pierwsze, pod wpływem produktywnych w uzusie połączeń z *martwym punktem* z wariantywnego związku *znaleźć się w punkcie, w kropce* wycofał się wariant *zna-leźć się w punkcie* i zaczął się pojawiać w nowej postaci i w nowym znaczeniu, jako *znaleźć się w martwym punkcie* ‘zatrzymać się w miejscu, nie rozwijać się, nie po-suwać się z powodu jakichś przeszkód, trudności’. Po drugie, znaczenie połączeń z komponentami *martwy punkt* doprowadziło do modyfikacji treści znaczeniowej pozostałego z dawnego zwrotu wariantu *znaleźć się w kropce*, który, nabierając tre-sci od związku *znaleźć się w martwym punkcie*, początkowo funkcjonował w obu znaczeniach, pierwotnym i wtórnym, a współcześnie – tylko w znaczeniu wtórnym. Po trzecie, wariant tytułowego zwrotu *znaleźć się w punkcie*, krzyżując się z wy-rażeniami z komponentami *martwy punkt*, zmodyfikował ich pierwotną składnię wewnętrzną (*na martwym punkcie*) do postaci *znaleźć się w martwym punkcie*.

Podsumowując, przeprowadzone badania nie podważyły tezy o francuskiej pro-wenienencji zwrotu *znaleźć się w punkcie, w kropce* i wskazanych przez Doroszew-skiego oraz Pisarka przyczynach jego modyfikacji znaczeniowej. Pokazały jednak, że na genezę związku i jego przeobrażenia znaczeniowe można również spojrzeć z innego punktu widzenia.

Źródła

- Dictionnaire de l'Académie française*, wyd. IX, [on-line:] www.dictionnaire-academie.fr/article/A9P3089 (dostęp: 11 IX 2024).
- KANIA S., 1995, *Słownik argotyzmów*, Warszawa.
- KOCHAN B., ZARĘBA L., 2007, *Idiomy polsko-francuskie. Expressions idiomatiques polono-françaises*, Warszawa.
- KORBA: *Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w.*, [on-line:] <http://korba.edu.pl> (dostęp: 16 IX 2024).
- Le Robert. Dico en ligne*, [on-line:] <https://dictionnaire.lerobert.com/definition/point> (do-sięp: 11 IX 2024).
- MALINOWSKI M., *Obcy język polski* [blog], [on-line:] <https://obcyjezykpolski.pl> (dostęp: 23 IV 2024).
- MASF: H. Galle, A. Krasnowolski, *Michała Arcta słownik frazeologiczny. Poradnik dla pisa-nych*, wyd. M. Arct, Warszawa 1928.
- MASWO: M. Arct, *Michała Arcta Słownik wyrazów obcych. 20.000 wyrazów, wyrażen, zwro-tów i przysłów cudzoziemskich, używanych w mowie potocznej i w prasie periodycznej polskiej*, Warszawa 1904.
- PP: F. Korab-Brzozowski, *Przysłowia polskie*, Kraków 1896.

- PSFJP: S. Bąba, J. Liberek (oprac.), *Popularny słownik frazeologiczny języka polskiego* [CD], Warszawa 2010.
- REY A., CHANTREAU S., 2003, *Dictionnaire des expressions et locutions*, Paris.
- SF: S. Skorupka, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t. I–II, Warszawa 1989.
- SFWP: S. Bąba, J. Liberek, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2001.
- SJPD: W. Doroszewski (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SL: S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. I–VI, Warszawa 1807–1814.
- SO: S. Szober, *Słownik ortoepiczny. Jak mówić i pisać po polsku*, Warszawa 1937.
- SW: J. Karłowicz, A.A. Kryński, W. Niedźwiedzki (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–VIII, Warszawa 1900–1927.
- SWIL: A. Zdanowicz (red.), *Słownik języka polskiego*, t. I–II, Wilno 1861.
- VERBEL: I. Kosek, M. Czerepowicka, S. Przybyszewski, *Verbel. Elektroniczny słownik paradygmatów polskich frazeologizmów czasownikowych*, wersja 2.5.0 [wersja elektroniczna], Olsztyn 2020.
- WIECZORKIEWICZ B., 1966, *Słownik gwary warszawskiej XIX wieku*, Warszawa.
- WIECZORKIEWICZ B., 1968, *Gwara warszawska dawniej i dziś*, Warszawa.
- WSF: P. Fliciński, *Wielki słownik frazeologiczny*, Poznań 2012.
- WSF PWN: A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz (oprac.), *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłówiami*, Warszawa 2005.
- WSFJP: P. Müldner-Nieckowski, *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- WSJP PAN: P. Źmigrodzki (red.), *Wielki słownik języka polskiego PAN*, [on-line:] <http://www.wsjp.pl> (dostęp: 14 VIII 2024).
- ZARĘBA L., 1973, *Frazeologiczny słownik francusko-polski. Dictionnaire phraséologique français-polonais*, Warszawa.
- ZARĘBA L., 2004, *Polsko-francuski słownik frazeologiczny. Dictionnaire phraséologique polonais-français*, Warszawa.

Literatura

- DOROSZEWSKI W., 1964, *O kulturę słowa. Poradnik językowy*, Warszawa.
- ESTREICHER S., 1897, *Kilka przyczynków do paremjografii polskiej*, „Wisła” 11, z. 3, s. 537–543.
- IGNATOWICZ-SKOWROŃSKA J., 2021, *Funkcjonowanie zwrotów leżeć bykiem i leżeć martwym bykiem w polszczyźnie*, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 28, nr 2, s. 213–227, <https://doi.org/10.14746/pspsj.2021.28.2.12>.
- JAWÓR A., 2008, *Homo scribens i homo legens w polskim słownictwie i frazeologii*, Katowice.
- JAWÓR A., 2009, *Zmiany znaczeniowe związków frazeologicznych*, „LingVaria” nr 1 (7), s. 91–99.
- KRASNOWOLSKI A., 1903, *Najpospolitsze błędy językowe zdarzające się w mowie i piśmie polskim*, Warszawa.
- LEWICKI A.M., 2003a, *O motywacji frazeologizmów*, [w:] idem, *Studia z teorii frazeologii*, Łask, s. 259–274.
- LEWICKI A.M., 2003b, *Zakres frazeologii*, [w:] idem, *Studia z teorii frazeologii*, Łask, s. 155–167.
- LIBEREK J., 2021, *Norma językowa jako fakt społeczny fundowany na uzusie. Uwagi w kontekście Słownika właściwych użyć języka*, „Język Polski” CI, z. 2, s. 34–48, <https://doi.org/10.31286/J.P.101.2.3>.

NITSCH K., 1939, *W kropce*, „Język Polski” XXIV, z. 3, s. 95.

PISAREK W., 1966, *Znaleźć się w kropce*, „Język Polski” XLVI, z. 4, s. 315–316.

Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania, praca zbiorowa, red. P. Żmigrodzki, M. Bańko, B. Batko-Tokarz, J. Bobrowski, A. Czelakowska, M. Grochowski, R. Przybylska, J. Waniakowa, K. Węgrzynek, Kraków 2018.

The Origin, Formal and Semantic Transformations of the Phrase *być, znaleźć się w kropce* in the Polish Language Abstract

The contemporary phrase *być, znaleźć się w kropce*, which appeared in the Polish language in the 19th century, functioned initially in the form *znaleźć się w punkcie*, or humorously *w kropce* in the meaning of ‘behaving properly, as it is expected’. In the bibliography of the subject one can find different hypotheses on its origin and reasons of semantic modification (K. Nitsch, W. Doroszewski, W. Pisarek). The language materials gathered to aid the research allowed to formulate new hypotheses on the subject. According to that data, it seems probable that the phrase *znaleźć się w punkcie, w kropce* is motivated by a free word combination in which the verb *znaleźć się* meant ‘to act, to behave appropriately, properly, suitably’; in metaphorical temporal sense the prepositional phrase *w punkcie*, or humorously *w kropce* meant ‘just in time, accordingly’.